
ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΕΙΣ ΒΙΒΛΙΩΝ

Jürgen Habermas, *Κείμενα γνωσιοθεωρίας και κοινωνικής κριτικής*, εισαγωγή - μετάφραση Αντώνης Οικονόμου, εκδόσεις Πλέθρον, Αθήνα 1990, σ. 198.

Ο φιλοσοφικός στοχασμός του Jürgen Habermas αποτελεί μία από τις βαθύτερες προσπάθειες διερεύνησης και ερμηνείας της γνωσιολογικής και κοινωνικής συμπεριφοράς του ανθρώπου. Ο Habermas είναι ο κυριότερος εκπρόσωπος της Σχολής της Φρανκφούρτης στην εποχή μας και ανανεωτής της κριτικής θεωρίας. Το έργο του έχει προκαλέσει εκτεταμένες μελέτες, αλλά και αρκετές αντιρρήσεις τόσο για την κριτική που ασκεί στα κύρια φιλοσοφικά ρεύματα της εποχής μας (θετικισμός, μαρξιστική σκέψη, Σχολή της Φρανκφούρτης), όσο και για την ίδια την προσπάθεια ανανέωσης της κριτικής θεωρίας και επαναπροσδιορισμού του ρόλου των κοινωνικών επιστημών.

Τις βασικές θέσεις του γερμανού φιλοσόφου έχει σκοπό να παρουσιάσει ο τόμος με τίτλο *Κείμενα γνωσιοθεωρίας και κοινωνικής κριτικής*. Πρόκειται για μια συλλογή πέντε δοκιμίων, τα οποία έχουν επιλεγθεί μέσα από το πρώιμο έργο του Habermas (μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του '60) και κύρια μέσα από το βασικότερο βιβλίο της περιόδου αυτής, με τίτλο *Γνώση και διαφέρον* (1968).

Η μεθοδολογία βάση της οποίας ο Habermas πραγματεύεται το αντικείμενό του και στα πέντε δοκίμια είναι κοινή. Αναπτύσσει τις θέσεις του σταδιακά και τις παρουσιάζει ως αποτέλεσμα της κριτικής που ασκεί σε διάφορα φιλοσοφικά ρεύματα.

Αντικείμενο της κριτικής του είναι ο ορθολογικός τρόπος σκέψης και πράξης, που χαρακτηρίζει τη μοντέρνα κοινωνία. Στόχος της κριτικής του είναι ν' αποκαταστήσει το ρόλο του στοχασμού στις γνωστικές και κοινωνικές διαδικασίες.

Συγκεκριμένα, οι φυσικές και κοινωνικές επιστήμες αντιπροσωπεύουν σήμερα τον κατεξοχήν ορθολογικό τρόπο σκέψης. Σύμφωνα μ' αυτόν, η γνώση θεμελιώνεται σε ορθολογικά κριτήρια και γι' αυτό θεωρείται μια αυτόνομη διαδικασία αντικειμενικής κατανόησης του κόσμου. Η κριτική του Habermas στρέφεται ενάντια σ' αυτή την άποψη χαρακτηρίζοντάς την ως επίφαση που αποκρύπτει τα αξεπέραστα, υπερβατολογικά όρια της ανθρώπινης γνώσης. Μόνο ο αυτοστοχασμός πάνω στις προϋποθέσεις με τις οποίες συλλαμβάνει ο άνθρωπος την πραγματικότητα μπορεί να απελευθερώσει τη γνωστική διαδικασία.

Το ίδιο ισχύει και στο επίπεδο της καθημερινής πρακτικής, με την τεχνολογία ως κατεξοχήν τύπο ορθολογικής πράξης, η οποία απελευθερώνει τον άνθρωπο από τους φυσικούς καταναγκασμούς. Σύμφωνα με τον Habermas, η τεχνολογία έχει επικρατήσει

πια σε όλα τα επίπεδα της ζωής, σε σημείο ώστε να έχει καταστεί κύριος παράγοντας νομιμοποίησης του υπάρχοντος συστήματος εξουσίας και κάθε είδους πολιτικής επιλογής. Γι' αυτό το λόγο είναι απαραίτητη η αποκατάσταση του στοχασμού και η κινητοποίηση της κριτικής ικανότητας του ανθρώπου, ώστε η πράξη να πάρει ρόλο απόφασης πάνω στις αρχές που κατευθύνουν την κοινωνία και απελευθέρωσης από κάθε είδους καταναγκασμό.

Τα δοκίμια του τόμου καλύπτουν δύο θεματικές ενότητες, όπως φαίνεται και από τον τίτλο του βιβλίου. Τα τρία πρώτα αναφέρονται σε προβλήματα γνωσιοθεωρίας και τα δύο τελευταία σε προβλήματα κοινωνικής κριτικής.

Θεμελιώδης έννοια στην γνωσιοθεωρία του Habermas είναι αυτή του ΔΙΑΦΕΡΟΝΤΟΣ της γνώσης, το οποίο καθορίζει τα όρια της γνωστικής ικανότητας των ανθρώπων. Η έννοια αυτή αναλύεται στο πρώτο δοκίμιο του βιβλίου με τίτλο *Γνώση και διαφέρον* (σ. 21-41). Ο Habermas σ' αυτό το δοκίμιο ασκεί κριτική στο θετικισμό και την αξίωση του για αντικειμενικότητα της γνώσης, την οποία χαρακτηρίζει ως αντικειμενιστική επίφαση (σ. 28). Η γνώση δε μπορεί ν' απαλλαχθεί οριστικά από τις συνάψεις του ιστορικού και κοινωνικού πλαισίου, αφού ο ρόλος της θεμελιώνεται μέσα σ' αυτό. Είναι, δηλαδή, η γνώση «όργανο αυτοσυντήρησης και υπέρβασης της απλής αυτοσυντήρησης» (σ. 34). Ο χαρακτήρας αυτός της γνώσης προκαθορίζει τις διαδικασίες κατανόησης του κόσμου, είναι δηλαδή το βαθύτερο «διαφέρον» της γνώσης.

Συγκεκριμένα, τις εμπειρικο-αναλυτικές επιστήμες καθοδηγεί το *τεχνικό διαφέρον*, που αναφέρεται στις τεχνικές δυνατότητες και την εργαλειακή πραγματικότητα μιας εποχής. Τις ιστορικο-ερμηνευτικές επιστήμες καθοδηγεί το *πρακτικό διαφέρον*, που αναφέρεται στη διατήρηση ενός κληρονομημένου, διυποκειμενικού νοήματος, βάση του οποίου κατανοείται ο κόσμος κάθε φορά. Τέλος, τις κοινωνικο-κριτικές επιστήμες καθοδηγεί το *χειραφετητικό διαφέρον*, που αναφέρεται στον αυτοστοχασμό ως μέσο απελευθέρωσης της γνώσης από κάθε καταναγκασμό.

Η έννοια του διαφέροντος οδηγεί στη θεμελίωση της γνωσιοθεωρίας πάνω στην κοινωνική θεωρία. Η άποψη αυτή αναλύεται στο δεύτερο δοκίμιο με τίτλο *Η ιδέα μιας γνωσιοθεωρίας ως κοινωνικής θεωρίας* (σ. 43-70). Στο δοκίμιο αυτό ο Habermas ασκεί κριτική στον Marx και ειδικότερα στην άποψή του για την αυτοσύσταση του ανθρώπινου είδους μέσα από την εργασία. Κατ' αυτόν τον τρόπο ο Marx θεμελιώνει την πρωταρχική εμπειρία του ανθρώπου μέσα στην κοινωνική εργασία, αντιστρέφοντας την άποψη του Hegel για σύνθεση μέσω του πνεύματος. Παρόλα αυτά δεν προχωρά στη θεμελίωση της ίδιας της γνωσιοθεωρίας πάνω στην κοινωνική θεωρία, αφήνοντας έτσι το δρόμο ανοικτό στο θετικισμό (σ. 64-65). Ο Marx εξετάζει τη γνώση ως μια διαδικασία παραγωγής με σκοπό τον έλεγχο της φύσης και της κοινωνίας, περιορίζοντας έτσι τον αυτοστοχασμό σε μια απλή αναπάρσταση του αυτοπαραγόμενου ανθρώπινου είδους. Το αποτέλεσμα είναι οι κοινωνικές επιστήμες να ταυτίζονται με τις φυσικές και να έχουν και οι δύο ως απώτερο σκοπό τον προσδιορισμό των νόμων που κινούν την κοινωνία.

Σύμφωνα με την κριτική του Habermas στον Marx, υπάρχει μια δεύτερη εξίσου σημαντική διάσταση στην αυτοσύσταση του ανθρώπινου είδους. Πρόκειται για την αλληλεπίδραση «αλληλόδραση» (σ. 133) των υποκειμένων μέσα στο θεσμικό πλαίσιο της κοινωνίας. Το γνωρίζον υποκείμενο, συνεπώς, διαμορφώνεται πια όχι μόνο από την εργασία του αλλά και από τη συμμετοχή του στην αλληλεπίδραση, συμβάλλοντας έτσι

στο μηχανισμό της εξέλιξης του ανθρώπινου είδους.

Αντίστοιχα, διπλός είναι και ο ρόλος της γνώσης: με την επιστημονικοποίηση της παραγωγής απελευθερώνει τον άνθρωπο από τους φυσικούς καταναγκασμούς, με τον κριτικό στοχασμό πάνω στις κοινωνικές διαδικασίες χειραφετεί την επικοινωνιακή πράξη από κάθε εσωτερικό καταναγκασμό. Έχοντας υπόψη το διπλό αυτό ρόλο της γνώσης συμπεραίνουμε ότι η γνωσιοθεωρία θεμελιώνεται στην κοινωνική κριτική, ως «λογική ανασυγκρότηση της ιστορίας του είδους» (σ. 64).

Η έκδοση του βιβλίου του Habermas *Γνώση και διαφέρον* προκάλεσε εντονότερες συζητήσεις και αρκετή κριτική. Το τρίτο δοκίμιο του τόμου με τίτλο *Επίλογος στο Γνώση και διαφέρον* (σ. 71-119) αποτελεί ένα είδος υστερογράφου στην επανέκδοση του ομώνυμου βιβλίου μετά από έξι χρόνια. Σ' αυτό ο Habermas προσπαθεί ν' απαντήσει στην κριτική που δέχθηκε και να διευκρινίσει και ανακατασκευάσει τις θέσεις του.

Μια από τις σημαντικότερες κριτικές που ασκήθηκαν στο εν λόγω βιβλίο, καταλογίζει στον Habermas την υιοθέτηση μιας πραγματιστικής θέσης, βάσει της οποίας η γνώση εξαρτάται τελικά από τις εκάστοτε συνάφειες και ιστορικές περιστάσεις. Σκοπός του Habermas σ' αυτό τον επίλογο είναι ν' απαντήσει στην κριτική αυτή. Έτσι, επιχειρεί να θεμελιώσει το συστηματικό χαρακτήρα της σκέψης του και ν' αναθεωρήσει την έννοια του υπερβατολογικού.

Ξεκινά από μια σημαντική διάκριση μεταξύ αντικειμενικότητας και αλήθειας. Η διαδικασία με την οποία διαπιστώνουμε την αντικειμενικότητα μιας εμπειρίας είναι διαφορετική από τη διαδικασία με την οποία συμπεραίνουμε την αλήθεια μιας πρότασης. Στην πρώτη περίπτωση μιλάμε για απλά συμβάντα, για τα οποία αποκτούμε γνώση εμπειρικά. Η αντικειμενικότητα μιας εμπειρίας προσμετράται από την επιτυχία ή αποτυχία καθορισμένων πράξεων (σ. 89). Στη δεύτερη περίπτωση μιλάμε για γεγονότα, τα οποία αποδίδουμε μέσα σε προτάσεις. Η αλήθεια των προτάσεων που διατυπώνονται, διαπιστώνεται μέσα τα πλαίσια του διαλόγου (σ. 92). Μια πρόταση επαληθεύεται συνεπώς μόνο αν αποδειχθεί με λογικό τρόπο η εγκυρότητα των επιχειρημάτων που την στηρίζουν.

Πρόκειται για δύο διαφορετικές διαδικασίες. Σύμφωνα με τον Habermas είναι άλλη «η επικοινωνιακή μορφή του διαλόγου» και άλλη η διαδικασία «βιούμενης πρακτικής, στην οποία δρούμε κι αποκτούμε εμπειρίες» (σ. 87). Οι δύο διαδικασίες καθορίζονται από διαφορετικά *a priori*. Πρόκειται για το υλικό *a priori* της εμπειρίας με βάση το οποίο συμπεραίνουμε κάτι για τη πραγματικότητα, και για το *a priori* της επιχειρηματολογίας, που καθορίζει τους όρους ενός δυνατού διαλόγου (σ. 92).

Οι επιστημονικές θεωρίες και γενικότερα η γνώση περιορίζονται και από τα δύο. Γι' αυτό το λόγο, ακόμα κι αν διαπιστωθεί η εγκυρότητα μιας επιστημονικής πρότασης και συνεπώς η αλήθεια της, δε σημαίνει ότι αποδείχθηκε και η αντικειμενικότητα του κατηγορικού της νοήματος. Αυτή επικυρώνεται μόνο στη συνάφεια της ειδικής πράξης από την οποία προήλθε (προτάσεις που αναφέρονται σε πράγματα ή συμβάντα συνδέονται με τεχνικές και εργαλειακές πράξεις — προτάσεις που αναφέρονται σε ανθρώπινες εκδηλώσεις ή κοινωνικές σχέσεις συνδέονται με επικοινωνιακές, διυποκειμενικές πράξεις).

Επομένως, «τα γνωστικά διαφέροντα διαφυλάττουν την ενότητα του εκάστοτε συστήματος δράσης και εμπειρίας απέναντι στη διαλογική διαδικασία» (σ. 98) κι έχουν υπερβατολογικό και αξεπέραστο χαρακτήρα, γιατί προκαθορίζουν το πλαίσιο μέσα στο οποίο αναπτύσσεται η γνώση.

Τα δύο επόμενα δοκίμια αναφέρονται σε προβλήματα κοινωνικής κριτικής και κριτικής των σύγχρονων κοινωνιών. Η κριτική του Habermas στηρίζεται στη διάκριση δύο τύπων πράξης, της «εργασίας» και της «αλληλόδρασης» (αλληλεπίδρασης). Με την έννοια εργασία εννοείται η ορθολογική ως προς το σκοπό πράξη, δηλαδή η εργαλειώδης δραστηριότητα κάθε εποχής και οι στρατηγικές επίλυσης προβλημάτων. Σκοπός της «εργασίας» είναι ο αποτελεσματικός έλεγχος της πραγματικότητας. Με την έννοια «αλληλόδραση» εννοείται η επικοινωνιακή πράξη, η οποία αναπτύσσεται μέσα στη γλωσσική επικοινωνία και βασίζεται σε διυποκειμενικούς κανόνες. Ο δεύτερος αυτός τύπος πράξης καθορίζει το θεσμικό πλαίσιο μιας κοινωνίας.

Οι δύο τύποι πράξης αναλύονται στο δοκίμιο με τίτλο *Τεχνική και Επιστήμη ως Ιδεολογία* (σ. 121-170). Σύμφωνα με τον Habermas τα κοινωνικά συστήματα κάθε εποχής διακρίνονται ανάλογα με το ποιος τύπος πράξης επικρατεί. Στις παραδοσιακές κοινωνίες οι παραγωγικές δυνάμεις, δηλαδή τα ορθολογικά συστήματα πράξης υποτάσσονται στις νομιμοποιήσεις του θεσμικού πλαισίου. Η διυποκειμενική επικοινωνία στηρίζεται σε θρησκευτικές ή μεταφυσικές ερμηνείες της πραγματικότητας. Όμως, ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής, με την ανάγκη επιστημονικοποίησης της εργασίας για μεγαλύτερη παραγωγικότητα, ασκεί συνεχή πίεση για επέκταση των ορθολογικών συστημάτων ως προς το σκοπό πράξης. Η επέκταση αυτή οδηγεί στη σταδιακή υποχώρηση του παραδοσιακού θεσμικού πλαισίου, «διαμορφώνοντας ανάλογης λογικής πολιτιστικά υποσυστήματα» (σ. 141).

Η τεχνολογία γίνεται ίσως ο καθοριστικότερος παράγοντας οικονομικής εξέλιξης των σύγχρονων δυτικών κοινωνιών, γίνεται δηλαδή παραγωγική δύναμη πρώτου μεγέθους. Το αποτέλεσμα είναι η ανάπτυξη του κοινωνικού συστήματος να στηρίζεται πια στη λογική εξέλιξη της τεχνολογίας και όχι να είναι αποτέλεσμα πολιτικής δραστηριότητας. Η πολιτική πρακτική παύει να έχει την ευθύνη επίλυσης πρακτικών προβλημάτων και περιορίζεται στον παραμερισμό δυσλειτουργιών και στη διατήρηση του συστήματος (διοικητικές ευθύνες) (σ. 146). Η επικράτηση της ορθολογικής ως προς το σκοπό πράξης και η ραγδαία εξέλιξη της τεχνολογίας γίνεται στη συνείδηση των ανθρώπων αυτοσκοπός και παίρνει χαρακτήρα ιδεολογίας. Συνέπεια των παραπάνω είναι η αποπολιτικοποίηση των μαζών, μια και δεν υπάρχουν πια πρακτικά πολιτικά προβλήματα για να επιλυθούν.

Κατά τον Habermas σήμερα έχει παραμερισθεί ο δεύτερος τύπος πράξης (αλληλόδραση) από μια συμπεριφορά προσαρμογής και εκμάθησης δεξιοτήτων, η οποία περιορίζει τις δυνατότητες ουσιαστικής πρωτοβουλίας και συμμετοχής των ανθρώπων στις διαδικασίες αποφάσεων. Είναι ανάγκη να αποκατασταθεί ο ρόλος του ελεύθερου διαλόγου και η «αλληλόδραση» να πάρει το χαρακτήρα απόφασης πάνω στις βασικές αρχές που προσανατολίζουν την πράξη.

Το πρόβλημα που προκύπτει λοιπόν σήμερα είναι ότι η πρόοδος της επιστήμης και της τεχνολογίας είναι ασύμμετρη μ' αυτή των κοινωνικών θεσμών. Δεν έχουν αναπτυχθεί ακόμα μηχανισμοί ασφαλείας, που να επιτρέπουν τον έλεγχο και τον προσανατολισμό της τεχνολογικής προόδου σε κατευθύνσεις συλλογικά αποφασισμένες. Η εξέλιξη της τεχνικής είναι ανεξέλεγκτη.

Στο τελευταίο δοκίμιο *Τεχνική πρόοδος και κοινωνικός βιώμενος κόσμος* (σ. 171-184) ο Habermas θέτει το πρόβλημά του πώς μπορεί να ελεγχθεί η δύναμη της τεχνολογίας. Σκοπός του δεν είναι να δώσει λύση στο πρόβλημα, αυτό θα γίνει στα κατοπινά έργα, αλλά να απορρίψει δύο βασικές απόψεις: αυτή του Marx, σύμφωνα με την οποία

η τεχνολογία υπόκειται στον αποκλειστικό έλεγχο της κοινωνίας με σκοπό να ελεγχθούν αποτελεσματικά οι κοινωνικές και φυσικές διαδικασίες, και τη θετικιστική άποψη σύμφωνα με την οποία η επιστήμη και η τεχνολογία εξελίσσονται αυτόνομα και κατόπιν καθορίζονται οι τρόποι και οι σκοποί αξιοποίησής τους.

Η ανάλυση του Habermas του σύγχρονου τρόπου σκέψης και πράξης και κυριότερα η κοινωνική κριτική του είναι σημαντικές και ιδιαίτερα επίκαιρες. Ας μη ξεχνούμε, για παράδειγμα, την εξάπλωση και κυριαρχία των μέσων ενημέρωσης, και τη βαρύτητα που έχουν αποκτήσει για το θεσμικό πλαίσιο μιας κοινωνίας. Αποκλειστικά προϊόντα της τεχνολογίας, έχουν γίνει το κύριο μέσο διαμόρφωσης της πολιτικής άποψης σήμερα.

Γι' αυτό το λόγο η μετάφραση μέρους του σημαντικού έργου του Habermas είναι όχι μόνο αξιέπαινη αλλά και απαραίτητη. Θα πρέπει να επιδοκιμάσει κάποιος την προσπάθεια μετάφρασης και έκδοσης αυτού του βιβλίου, που αποτελεί σημαντική συμβολή γνωριμίας του ελληνικού κοινού μ' ένα σημαντικό εκπρόσωπο της σύγχρονης σκέψης.

Η γνωριμία με τη σκέψη του Habermas, η οποία αποτελεί και κύριο σκοπό της έκδοσης του βιβλίου, όπως αναφέρεται στο προλογικό σημείωμα από το μεταφραστή, θα μπορούσε ίσως να βελτιωθεί με την προσθήκη μιας αναλυτικότερης εισαγωγής, ώστε να κατατοπίσει το κοινό για τη θέση του γερμανού φιλοσόφου στην ιστορία της σύγχρονης σκέψης και να δώσει μια γενική εικόνα του έργου του. Εξάλλου, οι αποσπασματικές μεταφράσεις και συλλογές άρθρων δεν αποδίδουν μια καθαρή εικόνα του τρόπου με τον οποίο ένας στοχαστής θέτει κι αναπτύσσει τις θέσεις του, ιδίως όταν απευθύνονται σε κοινό μη εξοικειωμένο με τη φιλοσοφία. Η μετάφραση ενός ολοκλήρου έργου, αν και πιο επίπονη και υπεύθυνη, είναι συνήθως περισσότερο εποικοδομητική.

ΑΡΓΥΡΗ ΑΡΦΑΝΗ
ΑΘΗΝΑ

Ε.Ν. Πλατή, *Τοποθετήσεις, Δοκίμια*, «Οι Εκδόσεις των Φίλων», Αθήνα 1990, σελ. 272.

Ο δοκιμιακός λόγος του Ε.Ν. Πλατή είναι από τα ευγενή μέταλλα πολυχρόνιας καμινείας. Αυτό οφείλεται όχι μόνο στη μακρά αναστροφή του συγγραφέα με τα κλασικά κείμενα, αλλά και στη μάχιμη θητεία του στις προφυλακές της εκπαίδευσης. Φυσικά υφέρπει και το μεράκι. Στοιχεία που προσδίνουν στους στοχασμούς του αυθεντικότητα και παρρησία. Η ωριμότητα είναι έκτυπη. Ο διαυγής ορίζοντας μιας ελληνοκεντρικής βιοθεωρίας περιβάλλει τις «Τοποθετήσεις» ως φωτεινό ιμάτιο. Ως έσωθεν καλή μαρτυρία. Αυτό φαίνεται σ' όλο το εύρος του θεματολογίου. Θέματα που ανταποκρίνονται σε μια σειρά από έντονα ενδιαφέροντα και κλίσεις του συγγραφέα: Προβλήματα Νεοελληνισμού, Αισθητικά και Ποικίλα, απαρτίζουν το ιδεολογικό σύμπαν των «Τοποθετήσεων». Μέσα από τις παραλλαγές των στοχασμών του εξακριβώνεται άλλοτε η ελπίδα, και άλλοτε η αγωνία του πνεύματος. Είναι η αγωνία κάποιων δυσμικών ωρών. Όταν κυρτώνει η γλώσσα και λιγοστεύει το φως της ποίησης. Τη στιγμή εκείνη ο